

Structurele impressies

*Het aanbrengen van structuur in oude boeken
gepresenteerd aan de hand van prekenboeken
uit de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap*

E 2 fchied

Gedaan
op den
21 Son-
dag na
Pinxste-
ren.

Bye bye manuscript? Helemaal niet!

Vandaag hebben we nog steeds een idee over hoe een boek eruit hoort te zien; stel je eens voor dat je favoriete thriller geen paginanummers, inhoudstafel of titelpagina zou hebben. Ook vroeger had men daar ideeën over. In de vroegste drukken valt bijvoorbeeld een sterke imitatie op van de middeleeuwse handschriftelijke traditie.

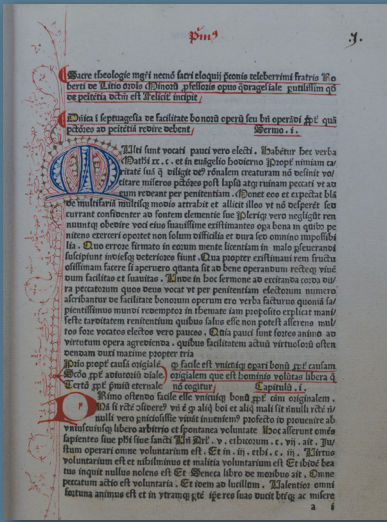
Middeleeuwse boeken vertonen verluchting, het typische gotische schrift, versiering in penwerk rond de eerste initiaal waarmee de eigenlijke tekst begint, grote initialen in het rood of blauw (hoofdletters die men 'lombarden' noemt), en gewone hoofdletters die met een kleur worden opgehoogd. Meestal is dit rood, soms ook geel. Je kan het vergelijken met het markeren van tekst in een schoolboek.

In de eerste drukken met losse letters volgde men het middeleeuwse model van het boek. De handgezette letters, in zwarte druk, bootsten het gotische schrift na zoals men dit in verzorgd geschreven werken terugvond. Achteraf bracht een vakman, de rubricator, – dezelfde persoon die dat in de handgeschreven boeken deed – structuur aan door lombarden te schilderen en hoofdletters met kleur op te hogen. Tot ongeveer 1510 bleef dit in onze gewesten een wijdverbreid gebruik.

De afbeeldingen onderaan tonen het minieme verschil tussen het handschrift en de eerste gedrukte boeken. Let op de data: het handschrift is jonger dan de druk! Het is dus niet omdat de drukkunst opkwam, dat men opeens stopte boeken met de hand te kopiëren.

RG HS Neerl. 14, f. 1r (1525, handschrift)

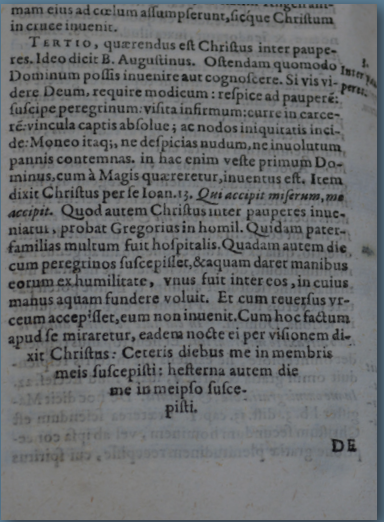
RG OLV 88 D 14, f. 1r (1473, incunabel)

Het drukken neemt de bovenhand

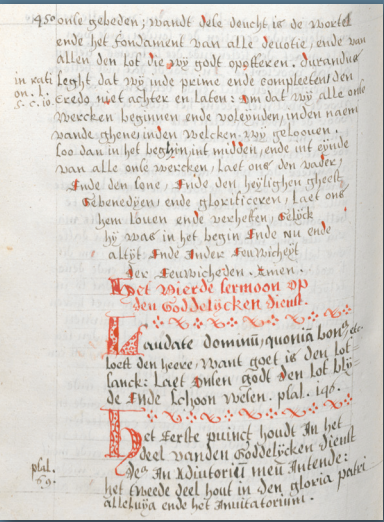
Aan het eind van de middeleeuwen nam onder andere de vraag naar boeken toe doordat meer mensen leerden lezen en schrijven. Een boek met de hand kopiëren kostte veel tijd en was héél duur. Het gebruik van papier in plaats van het duurdere perkament en van cursiefschriften (snellere schriften met lussen) hielpen, maar waren niet genoeg om de groeiende vraag bij te houden. De drukkunst zou een uitweg bieden.

De boekproductie in Europa kende in de vijftiende eeuw een grote boost door de uitvinding van het drukken met losse letter. Rond 1445 ontwikkelde Gutenberg een drukpers en een procédé om op grote schaal identieke loden letters te gieten. Zo kon men met hetzelfde materiaal altijd weer nieuwe teksten zetten, wat de boekproductie met-tertijd steeds goedkoper maakte. Met dezelfde zetletters kon men dus meer dan dat ene handgeschreven boek drukken: honderden identieke boeken kwamen van de pers. Meestal gebruikten drukkers ook papier, dat in de loop der tijd steeds kwalitatiever en goedkoper werd.

Het gedrukte boek – dat populair en betaalbaar werd – kende een snelle verspreiding en dat beïnvloedde tevens de manier waarop men naar boeken keek. Deze groei zorgde ook voor nieuwigheden: titelpagina's, bijvoorbeeld. Eerst sneed men enkel gotische letters; later werden nieuwe drukletters ontwikkeld. Het lettertype 'romein', dat we nog steeds gebruiken, werd nabij Rome ontworpen in 1466. Begin zestiende eeuw werd het bij ons steeds vaker gebruikt voor Latijnse teksten, en vanaf midden zeventiende eeuw ook voor drukwerk in de volkstaal. Waar het gedrukte boek eerst het handschrift nabootste, werd de gedrukte lay-out nu het voorbeeld voor handgeschreven boeken – zoals de afbeeldingen hieronder tonen.

RG 3003 A 9 (1), p. 100, kol. 2 (1612, oude druk)

RG HS Neerl. 38, p. 450 (1640-1641, handschrift)

Structurele impressies

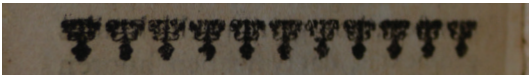
STRUCTURERENDE LETTERS

In middeleeuwse handschriften zat een systeem achter de mooie letters in de teksten. De meest uitgewerkte initialen, zoals die met het vele penwerk op de foto's links, duiden het begin van een tekst of hoofdstuk aan. Daaronder komen de 'lombarden', dit zijn onversierde grote rode of blauwe hoofdletters, aan het begin van een belangrijke paragraaf bijvoorbeeld.

Vervolgens zijn er ook paragraaftekens die nieuwe alinea's of titeltjes aangeven. Bepaalde letters, doorgaans hoofdletters, werden 'opgehoogd': er werd een rood streepje door getrokken om ze te benadrukken of om het begin van een zin aan te duiden. Zo sprongen de belangrijkste passages meteen in het oog.

De eerste gedrukte boeken namen dit systeem over. In latere gedrukte boeken zien we nog steeds versierde hoofdletters opduiken aan het begin van tekstdelen als de inleiding.

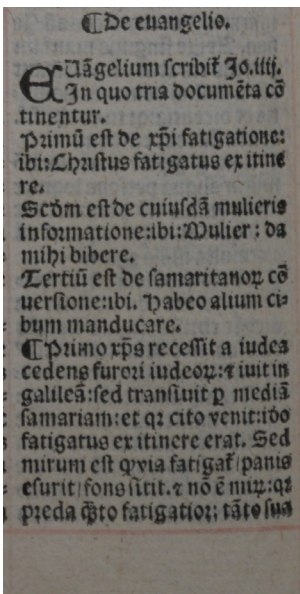
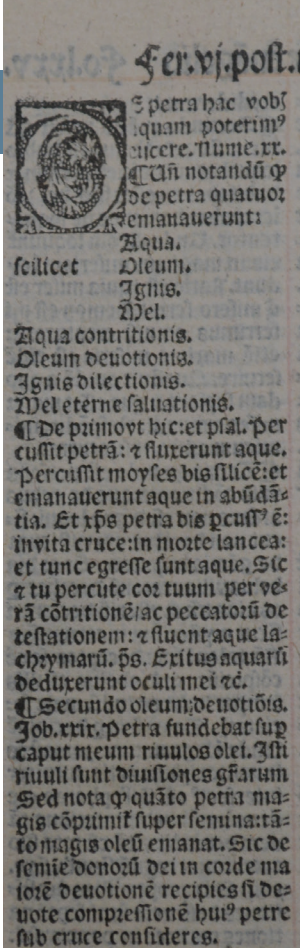
Het voorbeeld rechts toont duidelijk de hiërarchie uit de manuscripten: mooi versierde initiaal, grote initiaal, paragraaftekens.

RG 3005 E 17, approbatie (1685, oude druk)

HET BEELD WIJST DE WEG

Bij een aantal boeken geselecteerd in deze folder zijn afbeeldingen en decoratieve elementen duidelijke richtlijnen voor waar nieuwe of belangrijke tekstdelen aanvangen of waar een tekstdeel eindigt. Het gaat hierbij zowel om uitgewerkte afbeeldingen met personen of dieren als om decoratieve en abstracte balken of figuren als bloemenpatronen. Deze leiden expliciet de blik van de lezer.

RG OLV 88 F 7 (1), f. 75v, kol. 1-2 (1524, postincunabel)

RG 3004 C 1, p. 169 (1592, oude druk)

Structurele impressies

VEELZEGGENDE TITELPAGINA'S

Manuscripten kenden geen titelpagina's, maar mettertijd conformeerden handgeschreven boeken zich aan de gedrukte en werden deze wel ingevoegd. De eerste titelpagina's, vanaf 1484, werden in gotisch schrift gezet: pas in 1500/1501 werd de romein hier geïntroduceerd door Dirk Martens. Vaak ging dit gecombineerd met de afdruk van een houtsnede zoals op de titelpagina rechts afgebeeld. Vanaf het midden van de zestiende eeuw gebruikt men steeds vaker kopergravures of etsen voor de illustraties, die verfijnder waren. De keuze van de letter evolueerde ook hier naar de romein, maar we vinden tevens voorbeelden van gemengde titelpagina's waar door het gebruik van beide lettertypes onmiddellijk het verschil opvalt tussen auteur, titel of datum.

SCHIKKING EN ONDERSCHIED

Lopende titels – titels bovenaan pagina's – bestonden al eeuwen in de manuscripttraditie. In de vroegste drukken werden de lopende titels meestal nog door de rubricator aangebracht. Pas na de jaren 1520 werden ze vaker en vaker al met de tekst meegedrukt, eerst nog in het gotisch schrift maar naarmate de tijd vordert steeds vaker in de romein – net als de tekst. Het lettertype hing ook af van de taal, maar evolueerde naar de romein. In de vroege periode van het gedrukte boek werden beide lettertypes gecombineerd om koptitels, (tussen)titels en de tekst zelf te onderscheiden. Zelfs delen van de tekst, zoals de inleiding of het voorwoord, werden in verschillende lettertypes gezet om het onderscheid ertussen onmiddellijk zichtbaar te maken. Wanneer de boeken volledig in de romein gedrukt worden, wendt men andere trucjes aan om verschillende onderdelen van een tekst aan te geven zoals een titel in hoofdletters of een passage in cursief.

RG LP 3, titelpagina (1500, postincunabel)

RG 3004 C 1, p. 169 (1592, oude druk)

Ruusbroecgenootschap
Universiteit Antwerpen

Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap

Grote Kauwenberg 32, 2000 Antwerpen

tel.: +32 3 265 43 67 - erna.vanlooveren@uantwerpen.be

www.uantwerpen.be/ruusbroec-bibliotheek

Volg ons op Twitter & Facebook

Openingstijden:

maandag-vrijdag: 9u00-12u00 en 13u00-17u15

Voor wie meer wil weten ...

... over boeken en hun lay-out

- *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* (bijvoorbeeld jaargangen 2010 en 2012).
- Raymond Clemens en Timothy Graham. *Introduction to Manuscript Studies*. Ithaca, Cornell University Press, 2007.
- David McKitterick. *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450-1830*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

... over preken(boeken)

- Thom Mertens, Patricia Stoop en Christoph Burger, (red.). *De Middelnederlandse preek*. Hilversum, Verloren, 2009.
- Patricia Stoop. *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)*. Hilversum, Verloren, 2013.

Tekst en lay-out: Lies Verbaere

Met dank aan Erna Van Looveren, Daniël Ermens en Goran Proot

Afbeelding op de voorzijde:

RG OLV 88 F 7 (1), f. 75v, kol. 1-2 (1524, postincunabel)

Afbeeldingen op de binnenflappen:

Links: RG HS Neerl. 14, f. 27v (1525, handschrift)

Rechts: RG 3004 I 6, p. 75 (1690, oude druk)